

Jan Hein Furnée

Beeld, ruimte en maatschappij

Nieuwe wegen in de Nederlandse stadsgeschiedschrijving

In dit inleidende artikel over de Nederlandse stadsgeschiedenis pleit Jan Hein Furnée voor een eendrachtige samenwerking tussen de cultuurgeschiedenis en economische en sociale geschiedschrijving.

Wat is stadsgeschiedenis? Is het een onderzoekstraditie met een duidelijk te omschrijven object, en misschien zelfs een gemeenschappelijke theoretische grondslag en methode? Is het een subdiscipline van de sociaal-economische geschiedschrijving, een vorm van integrale geschiedenis die de disciplinaire hokjesgeest onder historici overstijgt, of zelfs een breed interdisciplinair veld waar onderzoekers van verschillende geesteswetenschappen en sociale wetenschappen samen nieuwe vormen van kennis kunnen genereren? In één van de sinds eeuwen meest verstedelijkte landen ter wereld is het geen overbodige luxe nog maar eens de vraag op te werpen wat we als *core business* van stadsgeschiedenis kunnen beschouwen, en vooral ook: waar geschiedenis ophoudt stadsgeschiedenis te zijn. Een overgroot deel van het Nederlandse historische onderzoek heeft immers op één of andere manier betrekking op gebeurtenissen en ontwikkelingen in steden: behoort dat allemaal tot de stadsgeschiedschrijving?¹

- 1 Sinds de jaren 1970 worden deze vragen in historiografische overzichtsartikelen en inleidingen steeds opnieuw gesteld. Zie o.a.: H.A. Diederiks en P.H.J. van der Laan, 'Urban history in the Netherlands', *Urban history yearbook* 5 (1978) 28-34; G. van Herwijnen, *Bibliografie van de stedengeschiedenis van Nederland* (Leiden 1978); P. Kooij, *Stadsgeschiedenis* (Zutphen 1989); H.A. Diederiks, 'Niederlande', in: Chr. Engeli en H. Matzerath ed., *Moderne Stadtgeschichtsforschung in Europa, USA und Japan* (Stuttgart 1989) 103-122; H.S.J. Jansen, *De constructie van het stadsverleden. Een systeemtheoretische analyse van het stadshistorisch onderzoek ter bevordering van de synthetiserende geschiedschrijving* (Groningen 1991); P. Kooij, 'The Netherlands', in: R. Rodger ed., *European urban history. Prospect and retrospect* (Leicester/Londen 1993), 127-150; H.S.J. Jansen, 'De Nederlandse stadshistoriografie in internationaal perspectief. Een geschiedtheoretische analyse' in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* [BMGN] 111 (1996) 47-75; B. de Vries, 'Ne-

In een recent artikel schaarde de Groningse hoogleraar economische en sociale geschiedenis Pim Kooij zich terecht achter het standpunt dat we de term 'stadsgeschiedenis' slechts moeten reserveren voor onderzoek waarin één of meer stedelijke activiteiten in verband worden gebracht met de ruimtelijke dimensie van de stad.² Alle historische studies van het type 'medische zorg in Arnhem', 'industrialisatie in Amsterdam', 'politieke elites in Middelburg', 'verzuiling in Assen' of 'leescultuur in Den Bosch' vallen bij deze definitie af, indien de focus op een bepaalde stad slechts een middel is om een onderzoek af te bakenen en de stedelijke ruimte hoogstens een evocatief décor vormt, in plaats van een dimensie die mede richting geeft aan het onderwerp dat wordt onderzocht. Dat geldt strikt genomen ook voor de meeste publicaties in de vele lokaal-historische jaarboeken en tijdschriften die sinds het einde van de negentiende eeuw in diverse Nederlandse steden verschijnen.³ Zelfs kloekke overzichtswerken over de geschiedenis van een bepaalde stad, geschreven in de traditie van de zogenaamde 'biografische' stadsgeschiedenis, moeten er vanuit deze optiek aan geloven, wanneer de doorgaans behandelde standaardthema's als stedelijk bestuur, economische ontwikkeling, sociale verhoudingen, kerk, onderwijs en huisvesting niet in onderling verband worden beschreven, en de ruimtelijke dimensie van de stad in weinig meer dan de illustraties naar voren komt.⁴

Wat stadsgeschiedenis dan *wel* zou moeten zijn, en wat we onder die ruimtelijke dimensie kunnen verstaan – daarop zijn in de afgelopen decennia uiteenlopende antwoorden gegeven.⁵

derlandse steden en hun verleden. Enkele thema's uit de recente geschiedschrijving', *Leidschrift*, themanummer 'Van Hanze tot metropool' 15 (2000) 6-20; P. Kooij, 'Het format van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgeschiedenissen', *BMGN* 117 (2002) 293-306. Voor andere bijdragen aan de discussie zie hieronder.

2 Kooij, 'Het format van de stad', 294.

3 Zie o.a. *Rotterdamsch jaarboekje* (1888-), *Die Haghe* (1900-), *Amstelodamum* (1902-), *Oud Utrecht* (1924-), *Ons Amsterdam* (1949-).

4 Kooij, 'Het format van de stad', 294. Vgl. Kooij, *Stadsgeschiedenis*, 8-9.

5 Net als in de meeste historiografische inleidingen op de stadsgeschiedschrijving, zowel in nationaal als internationaal perspectief, ligt in dit overzicht het accent op het onderzoek naar negentiende-eeuwse steden. De discussie tussen Pim Kooij en Harry Jansen over de zogenaamde 'half-open'- en 'gesloten systeem'-benaderingen laat ik in dit overzicht buiten beschouwing.

'Stadshistorici van het eerste uur'

Nederlandse stadsgeschiedschrijving, zo beschrijft Kooij, kwam eigenlijk pas goed op gang toen enkele sociaal-economisch historici als Herman Diederiks, Henk van Dijk en hijzelf vanaf de jaren 1970 serieus gingen proberen ruimte als centrale categorie in hun onderzoek te integreren.⁶ Ze lieten zich daarbij hoofdzakelijk inspireren door de toentertijd dominante structuralistische richting in de Amerikaanse geografie. De stad werd hierbij modelmatig gedefinieerd als een 'multifunctionele centrale plaats', oftewel een ruimtelijk concentratiepunt van economische, sociale, politieke, culturele activiteiten en mensen. De ontwikkeling van steden werd verklaard vanuit hun veranderende centrumpositie ten opzichte van het omringende platteland, maar ook vanuit hun veranderende positie in het zogenaamde 'stedelijk netwerksysteem': het ruimtelijke stelsel van hiërarchische relaties die kleine steden, regionale hoofdsteden, nationale hoofdsteden en metro-polen met elkaar verbond. Met behulp van de computer zetten de 'stads-historici van het eerste uur', zoals Kooij ze noemt, zich aan grootschalige kwantitatieve analyses van de veranderende demografische, economische en sociale structuren van bepaalde steden, waarbij migratiestromen, goederenstromen en residentiële segregatie als ruimtelijke motor én als ruimtelijke effecten werden beschreven. Enkele historici slaagden erin de ontwikkeling van stedelijke huisvesting, gezondheidszorg en nutsbedrijven in hun analyse te integreren, door ook deze als oorzaak en gevolg van de genoemde structurele veranderingen te beschouwen. De ambitie van de structuralistische stadsgeschiedschrijving, die zich hoofdzakelijk richtte op de negentiende eeuw, was niets minder dan de verwezenlijking van een nieuwe vorm van integrale geschiedenis. Stadsgeschiedenis, zo was het doel, zou uiteenlopende thema's systematischer dan ooit met elkaar in verband brengen en inzicht bieden in de stad als een systeem van processen en structuren die aan het menselijk handelen ten grondslag leken te liggen.⁷

6 Kooij, 'Het format van de stad', 294.

7 De belangrijkste studies in deze traditie zijn: H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880, aspecten van een stedelijke samenleving* (Rotterdam 1976); H. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800* (Amsterdam 1982); P.D. 't Hart, *De stad Utrecht en haar inwoners. Een onderzoek naar samenhangen tussen sociaal-economische ontwikkelingen en de demografische geschiedenis van de stad Utrecht, 1771-1825* (Utrecht 1983); P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986); C.M. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990); R. van der Woude, *Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van*

Het onderzoek van de structuralistische stadshistorici bouwde voort op, maar vormde tevens een radicale breuk met het werk van een van de *founding fathers* van de Nederlandse sociale geschiedenis, Theo van Tijn. Terwijl Van Tijn in zijn monumentale *Twintig jaren Amsterdam* uit 1965 diverse maatschappelijke veranderingen in de hoofdstad verklaarde uit de veranderende economische structuur, plaatsten de jonge stadshistorici daaronder het ruimtelijk model van de Amerikaanse geografie.⁸ De bij Van Tijn gevestigde reeks standaardthema's als demografie, sociale structuur, stadsuitbreiding, huisvesting, volksgezondheid, armwezen en onderwijs werd nu niet langer uitsluitend verklaard vanuit ontwikkelingen in de economie, maar ook geduid vanuit de positie van een stad als centrale plaats in een netwerksysteem. Andere thema's die Van Tijn in zijn studie had betrokken, bleven voortaan echter geheel of grotendeels buiten beschouwing. Dat gold voor de veranderende politieke verhoudingen in het stedelijk bestuur, kerkelijke emancipatiebewegingen en de opkomst van de arbeidersbeweging, maar ook voor het culturele leven, waaronder Van Tijn het hoger onderwijs, het muziek-, opera-, en toneelleven en de beeldende kunsten begreep. Voor de orthodoxe marxist Van Tijn was het niet moeilijk deze thema's in zijn integrale analyse in te passen, omdat de 'bovenbouw' van politiek en cultuur volgens hem min of meer logisch voortvloeide uit de economische onderbouw. Stadshistorici uit de jaren 1970 en 1980 waren hier echter heel wat minder zelfverzekerd over. Met de verplaatsing van het kwalitatieve naar het kwantitatieve zwaartepunt van het stadshistorische onderzoek kwam de aandacht voor politiek en (elite)cultuur bijna vanzelf nagenoeg of geheel te vervallen.

Nederlandse stadshistorici kozen evenmin voor de meer eclectische aanpak van de jonge Engelse traditie van *urban history* die begin jaren 1970 als een heuse 'beweging' het Engelse historische landschap doortrok. Onder inspirerende leiding van Jim Dyos werd *urban history* hier door uiteenlopende historici omarmd als een onderzoeksstrategie die de toenemende specialisering en politisering in de geschiedwetenschap, maar ook

een provinciehoofdstad (Leeuwarden 1994). Nauw verbonden met deze traditie zijn o.a.: B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986) en P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag. De stad en haar wording van de Franse tijd tot de Eerste wereldoorlog* (Zwolle 1987) Vgl. Kooij, 'Het format van de stad', 295.

- 8 Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965).

in de geesteswetenschappen en sociale wetenschappen in brede zin, zou kunnen overstijgen. Als alternatief voor de structuralistische vorm van integrale geschiedenis, waarin alles wat niet in een strak analysemodel paste buiten beschouwing werd gelaten, ambieerde Dyos een vorm van integrale geschiedenis die juist zoveel mogelijk uiteenlopende aspecten van het stadsverleden bijeen zou moeten brengen. Stadsgeschiedenis moest zich volgens hem niet alleen richten op de gevestigde sociaal-economische thema's, maar juist ook op verschillende facetten van de stedelijke ervaring, zowel in het dagelijks leven en handelen van verschillende groepen mensen, als in de beeldvorming van het stedelijke leven in 'hoge' en 'lage' cultuur. In de mede door hem geredigeerde klassieke bundel *Victorian cities. Images and realities* was daarom naast de genoemde standaardthema's uitdrukkelijk ook ruimte gereserveerd voor thema's als de stedelijke ervaring van kermisklanten en andere rondtrekkende migranten, de geografische verspreiding en sociale functies van *pubs*, en de verbeelding van het stedelijk leven in fotografie, beeldende kunst, pers, literatuur en populair toneel. Hoe al deze uiteenlopende aspecten precies met elkaar in verband zouden kunnen worden gebracht, leek voorlopig van later zorg. Nederlandse stadshistorici vonden precies daarom deze benadering te essayistisch en kozen liever voor de Amerikaanse, geografische aanpak die een meer wetenschappelijke indruk maakte.⁹

De stad: centrale plaats of artefact?

Eind jaren 1980 vormde stadsgeschiedenis in Nederland een bloeiende vorm van sociaal-economische geschiedschrijving. De oprichting van de Werkgroep Stedengeschiedenis in 1987, de instelling van een bijzondere leerstoel voor de economische en sociale geschiedenis van stad en platteland in Groningen, bekleed door Pim Kooij, en de publicatie van diens programmatische en bibliografische handleiding *Stadsgeschiedenis* in 1989, vormden de bevestiging hiervan. Maar er kwam ook kritiek. In 1991 schreef de

9 H.J. Dyos ed., *The study of urban history* (Londen 1968); H.J. Dyos en M. Wolff, *The Victorian city. Images and realities* (Londen 1973); D. Cannadine en D. Reeder ed., *Exploring the urban past. Essays in urban history by H.J. Dyos* (Cambridge 1982); *Urban History Yearbook*, sinds 1974. Al voor de vroegtijdige dood van Dyos in 1978 zwakte het aanvankelijk brede draagvlak al enigszins af en ontwikkelde ook de Engelse *urban history* zich lange tijd hoofdzakelijk binnen de parameters van de structuralistische sociaal-economische geschiedschrijving.

Groningse hoogleraar architectuur- en stedenbouwgeschiedenis Ed Taverne dat wie dit boekje las 'getroffen' werd 'door het gebrek aan aandacht voor de ruimtelijke dimensie. In verreweg de meeste studies die Kooij de moeite waard vindt om te vermelden, is de stad niet veel meer dan het toevallige decor van een regionale, sociaal-economische, politiek-bestuurlijke en culturele monografie zonder enig architectonische of ruimtelijke gestalte.'¹⁰ Gezien de centrale rol van geografie in de door Kooij gepropageerde vorm van stadsgeschiedsschrijving, was deze kritiek opmerkelijk. Vanuit het perspectief van de stedenbouwgeschiedenis was ze echter wel begrijpelijk. In de door Kooij gepropageerde stadsgeschiedenis was de ruimtelijke dimensie – de logistieke ruimte van migratie en handelsverkeer – toch erg abstract en modelmatig in vergelijking met de fysieke, materiële ruimte van de gebouwde omgeving die men op het eerste gezicht met het begrip stedelijke ruimte associeert. In Kooij's eigen dissertatie komt de materiële ruimte van de stad wel degelijk naar voren. Dat geldt echter minder voor andere studies die hij, ook recentelijk nog, prominent in de canon plaatste.¹¹

De kloof tussen sociaal-economische en stedenbouwhistorische opvattingen over het ruimte-begrip waarop stadsgeschiedenis moest zijn gebaseerd, werd in 1990 voor een belangrijk deel overbrugd door het baanbrekende onderzoek van de Amsterdamse sociaal-geograaf Michiel Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik*.¹² In deze studie bood Wagenaar aan de hand van de hoofdstad een eerste, en nog altijd unieke, analyse van 'cityvorming' in de negentiende eeuw: het proces dat kantoren, winkelbedrijven en horecagelegenheden als gevolg van economische groei en bevolkingsaanwas in toenemende mate beslag legden op de ruimte in het stadscentrum, alsook de modernisering van de verkeersinfrastructuur - verkeersdoorbraken, dempingen van grachten, aanleg van tramwegen - die hiermee gepaard ging. Tegelijkertijd onderzocht Wagenaar hoe en in hoeverre oorspronkelijke bewoners van het stadscentrum en migranten van

10 E. Taverne, 'De architectuur van de stad. Thema's uit recent architectuuronderzoek', *Leidschrift* 9 (1993) 2, 21-43, aldaar 22.

11 Kooij, 'Het format van de stad', 295. Vgl. Van Dijk, *Rotterdam* en 't Hart, *De stad Utrecht* (zie noot 7).

12 M. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990). Zie ook R. Engelsdorp Gastelaars en M. Wagenaar, 'Het ontstaan van de Randstad, 1815-1930', *Geografisch tijdschrift* 20 (1986) 14-29.

buiten de stad zich in de verschillende stadsuitbreidingswijken verspreidden, en de rol die gemeente, architecten en bouwbedrijven bij deze residentiële segregatie speelden. Meer dan in de sociaal-economische stadsgeschiedenis tot dan toe gebruikelijk was, liet Wagenaar concreet zien hoe mensen fysieke ruimte van de stad vormgaven en toe-eigenden, zonder daarbij de structurele processen die mede richting gaven aan het menselijk handelen uit het oog te verliezen.¹³ Latere sociaal-geografische studies over residentiële segregatie in de stadsuitbreiding in Den Haag en in de Utrechtse binnenstad vulden dit beeld verder aan.¹⁴

Taverne ging in zijn visie op de ruimtelijke dimensie in de stadsgeschiedenis niettemin nog een flinke stap verder. In het cursusboek *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, dat hij in 1993 samen met Irmin Visser van de Open Universiteit redigeerde, beschouwde hij de stad primair als een artefact, als een concentratiepunt van fysieke bebouwing.¹⁵ De stads- of stedengeschiedenis die hij voorstond was daarom hoofdzakelijk 'de geschiedenis van de stad in haar ruimtelijke ontwikkeling en materiële verschijningsvorm': de geschiedenis van de stad als fysiek complex van woningen, openbare gebouwen en bedrijven, straten, parken, pleinen en andere openbare ruimten, tot en met drinkwater, riole-ring, gas en andere technische infrastructuur aan toe. De geschiedenis van de stadsbewoners en hun politieke, bestuurlijke, economische en sociale activiteiten hoorde in deze stedengeschiedenis slechts thuis 'voor zover die een duidelijk gezicht hebben gegeven aan zowel platteland als stadsbeeld'.¹⁶ De ambitie was om de geschiedenis van de stedelijke bebouwing van 1500 tot heden te bestuderen als een resultaat van de complexe interactie tussen verschillende actoren – politici, ontwerpers, diensten publieke werken,

13 Zie ook M. Wagenaar, 'Wonen in de stad. Resultaten van onderzoek, voorstellen voor de toekomst' in: J. van Genabeek ed., *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Het wonen* (Amsterdam/Atlanta 1990) 16-34; P.M.M. Klep ed. *Wonen in het verleden 17^e – 20^e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987).

14 H. Schmal, *Den Haag of 's Gravenhage? De 19de eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen* (Utrecht 1995); C. Denig, *Utrecht van Ancien Regime tot nieuwe tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur* (Utrecht 1995).

15 E. Taverne en I. Visser ed., *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden* (Nijmegen 1993).

16 E. Taverne, 'Inleiding op een historiografie van de stedengeschiedenis in de Nederlanden', in: *ibidem*, 9-28, aldaar 9.

bouwondernemers, technici, opdrachtgevers - die de stad allemaal vanuit hun eigen ideaalbeelden benaderden en in onderlinge confrontatie en binnen financiële, technische en ruimtelijke randvoorwaarden tot een onderhandelingsresultaat probeerden te komen. Maar dat was niet het enige. Geïnspireerd door Frans en Italiaans historisch-morfologisch onderzoek pleitte Taverne er tevens voor de plattegrond van de stad, de stedelijke morfologie, als zelfstandige factor in de analyse mee te laten wegen en zelfs als vertrekpunt te nemen voor stadshistorisch onderzoek. Analooq aan de onzichtbare structuren die de sociaal-economisch gerichte stadshistorici probeerden bloot te leggen, wilde hij laten zien hoe de historisch gegroeide morfologie van percelen, bouwblokken en straten een autonome invloed uitoefende op ruimtelijke veranderingen en als zodanig de invloed van bewust menselijk handelen zelfs dikwijls overtrof.¹⁷

Onder leiding van Taverne en de Amsterdamse hoogleraar architectuurgeschiedenis Auke van der Woud kwamen verschillende vormen van stedenbouwhistorische onderzoek in de jaren 1990 in een stroomversnelling.¹⁸ Tegelijkertijd werden er ook binnen andere institutionele contexten, zoals de geschiedenis van de planologie, de techniekgeschiedenis, maar ook de sociaal-economische geschiedenis, belangrijke bijdragen geleverd aan het onderzoek naar de vormgeving van de stad als artefact.¹⁹ Mede binnen de Werkgroep Stedengeschiedenis kwam in deze jaren een vruchtbare intel-

17 Taverne en Visser ed., *Stedebouw en Taverne*, 'De architectuur van de stad'.

18 A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland* (Amsterdam 1987); C. Wagenaar, *Welvaartsstad in wording. De wederopbouw van Rotterdam 1940-1952* (Rotterdam 1992); P. Brouwer, *Van stad naar stedelijkheid. Planning en planconcepten van Lelystad en Almere, 1959-1974* (Rotterdam 1998); H. Behrens, *W.N. Rose 1801-1877. Stedenbouw, civiele techniek en architectuur* (Rotterdam 1999); M.A. Martin, *Opkomst van de moderne stad. Ruimtelijke veranderingen in Maastricht 1660-1905* (Zwolle en Zeist 2000); P. Meurs, *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940* (Rotterdam 2000); E.A. Koster, *Stadsmorfologie. Een proeve van vormgericht onderzoek ten behoeve van stedenbouwhistorisch onderzoek* (Groningen 2001); I. de Jager, *Hoofdstad in gebreke: manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam, 1851-1901* (Rotterdam 2002).

19 J. van den Noort, *Pion of pionier. Gemeentelijke bedrijvigheid in de negentiende eeuw* (Rotterdam 1990); A.J.J. van der Valk, *Amsterdam in aanleg. Planvorming en dagelijks handelen 1850-1900* (Amsterdam 1990); L. de Klerk, *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedebouw in Rotterdam, 1860-1950* (Rotterdam 1998); J.W. Schot en A. Albert de la Bruhèze ed., *Techniek in de twintigste eeuw. Deel VI: Stad, bouw en industriële productie* (Zutphen 2003).

lectuele uitwisseling op gang tussen stadshistorici van verschillende achtergronden en expertise. Tot op zekere hoogte ontstond het gevoel ondanks alle onderlinge verschillen wel degelijk een gemeenschappelijk object en gemeenschappelijk doel voor ogen te hebben. Het is in dit opzicht veelzeggend dat de dissertatie van de architectuurhistorica Marijke Martin, waarin zij de ruimtelijke ontwikkeling van Maastricht in een regionale context als effect én als motor van economische en politieke processen bestudeerde, recentelijk door Pim Kooij werd geprezen als een studie die (hoewel 'de sociale component vrijwel ontbreekt') 'een heel eind in de richting van een integrale stadsgeschiedenis' gaat.²⁰

De beleving van de stad

Behalve de logistieke ruimte van de stad als centrale plaats in stedelijke netwerken en de fysieke ruimte van de stad als gebouwde omgeving, dook begin jaren 1990 – zij het in bescheiden mate – ook een andere benadering van stedelijke ruimte op. Deze benadering omvatte diverse nieuwe vraagstukken die op een of andere manier allemaal betrekking hadden op 'de beleving van de stad'. Het ging daarbij onder meer om vragen naar de representatie van de stad in de literatuur, om de beeldvorming van ruimten en plaatsen in specifieke steden, maar ook om de manier waarop mensen die ruimten en plaatsen in het verleden hebben gebruikt en, niet in het minst, om de vormgeving van de identiteit van individuele steden. De verkenning van dit soort vraagstukken, die vooralsnog hoofdzakelijk plaatsvond in essayistische artikelen, markeerde een belangrijke conceptuele verandering in de Nederlandse stadsgeschiedschrijving die pas sinds enkele jaren meer weerklank begint te vinden.

In de ontwikkeling van deze nieuwe benadering speelde Ed Taverne opnieuw een voortrekkersrol. Zo nam hij in zijn cursusboek *Stedebouw* uit 1993 na de chronologisch geordende delen over de stad als gebouwde omgeving een slotdeel op, waarin onder de titel 'The city of the mind' bij wijze van dessert drie korte artikelen verschenen over de beleving van de stad. Hijzelf schreef samen met Cor Wagenaar een overzichtsartikel over de stad als topos in de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Hierin besteedden zij onder meer aandacht aan humanistische kronieken die verschillende steden een heroïsche Bataafse oorsprong toedichtten en zestiende- en

20 Martin, *Opkomst van de moderne stad*. Kooij, 'Het format van de stad', 297.

zeventiende-eeuwse stedendichten waarin steden werden geroemd om hun heldhaftige verleden, stedenschoon en economische bloei. Ook stip-ten ze aan hoe de Tachtigers en nieuwzakelijke grootstadsromans van het Interbellum de stad als een zwart monster en een totalitaire nachtmerrie representeerden. Juist de verweving van feit en fictie, de verknoping van historische en actuele beelden van specifieke steden met nationale en inter-nationale beeldtradities van 'de stad' in het algemeen, maakt deze literaire beelden met hun vaak simpele binaire opposities niet alleen interessant voor literatuurhistorici, maar maakt ook nieuwsgierig hoe ze doorwerkten in de manier waarop bestuurders, architecten en gebruikers hun stad in het verleden benaderden.²¹

In 'The city of the mind' verkende geograaf Ben de Pater de geschiedenis van de Nederlandse stad voor het eerst vanuit de humanistische of culturele geografie, een benadering die zich van de structuralistische geografie onderscheidde door de nadruk op de groepsgebonden beleving van stedelijke (en niet-stedelijke) ruimte. Wijzend op het Van Heutszmonument in Amsterdam, dat in de jaren 1960 voor sommigen refereerde aan een heroïsch koloniaal verleden en voor anderen een symbool was voor het Nederlandse imperialisme, maar ook op de publieke urinoirs die in het naoorlogse Amsterdam door veel homoseksuele mannen primair werden geassocieerd met seks en een netwerk van geografische oriëntatiepunten vormden dat veel andere stedelingen ontging, en ten slotte op de suburbane woonwijken, die voor veel mannelijke kostwinners een plaats van ontspanning vormden na een drukke werkdag en voor veel huisvrouwen een gevangenis die hun participatie op de arbeidsmarkt verhinderde, onderstreepte De Pater hoezeer verschillende groepen mensen bepaalde stedelijke ruimten en specifieke plaatsen in de naoorlogse hoofdstad op een totaal andere manier beleefden. Hij zette vervolgens uiteen hoe niet alleen kranten en egodocumenten, maar ook literatuur en beeldende kunst belangrijke aanknopingspunten kunnen bieden om die verschillende belevingen te traceren, en hoe de stad zelf net als een tekst semiotisch kan worden geïnterpreteerd.²²

21 E. Taverne en C. Wagenaar, 'De stad in de Nederlandstalige literatuur, 1500-1950', in: Taverne en Visser ed., *Stedebouw*, 331-340. Vgl. F.A.M. Messing, 'De stad in de Nederlandse literatuur van het laatste kwart van de negentiende eeuw' in: W. Frijhoff en M. Hiemstra ed., *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur* (Tilburg 1986) 61-80.

22 B. de Pater, 'De stad in de beleving. Een humanistisch-geografisch perspectief', in: Taverne en Visser ed., *Stedebouw*, 341-350. De derde bijdrage in de 'City of the mind' was B. Verschaffel, 'De stad van de filosofie', 351-357.

Vanuit de Faculteit Architectuur in Delft gingen kunsthistorica en film-wetenschapper Heidi de Mare en architect Anna Vos nog een stap verder. Gebruikmakend van inzichten uit de antropologie en vrouwenstudies wierpen zij in de bundel *Urban rituals* uit 1993 de vraag op hoe die betekenissen van bepaalde ruimten en plaatsen in Nederlandse (en Italiaanse) steden in het verleden tot stand kwamen in de rituele manier waarop mensen die ruimten in de praktijk van hun dagelijks leven *toe-eigenden* en *gebruikten* (be-leefden). Aan de hand van gedichten van Jacob Cats, schilderijen van Pieter de Hooch en architectuurtractaten van Simon Stevin en voortbouwend op Schama's *Overvloed en onbehagen*, interpreteerde De Mare in haar eigen artikel het overgangsgedebiet tussen zeventiende-eeuwse burgerlijke woonhuizen en de openbare straat als een sterk symbolisch geladen zone waar huisvrouwen en dienstmeisjes op rituele wijze onder meer hun properheid en moraliteit markeerden. De architect Arnold Reijndorp suggereerde in dezelfde bundel hoe men de laat-twintigste-eeuwse negatieve beeldvorming van de Rotterdamse Crooswijk zou kunnen verklaren uit de onbewuste collectieve herinnering aan de rituele praktijken rond de kroegen, de kermis en het slachthuisterrein die dit gebied eind negentiende eeuw een slechte reputatie hadden bezorgd - ook al was daar in het stadsbeeld nauwelijks meer wat van te zien. Zo breidde hij de door Taverne geponeerde autonome invloed van morfologische structuren dus met mentale structuren uit.²³

Vragen naar de beleving van de stad vormden begin jaren 1990 voor de meeste sociaal-economisch geörienteerde stadshistorici een irrelevante ver-van-mijn-bed-show. Enkele in de vroegmoderne tijd gespecialiseerde cultuurhistorici, vanuit antropologische inzichten bezig met onderzoek naar collectieve identiteit en rituelen van het dagelijks leven, boden echter vruchtbare aanknopingspunten voor een dialoog. Al in 1989 zette de toentertijd Rotterdamse hoogleraar Cultuurgeschiedenis Willem Frijhoff in de door hem geredigeerde stadsgeschiedenis van Zutphen een cruciale stap, door uitdrukkelijk aandacht te vragen voor de wijze waarop bestuurders de stad in het verleden hadden gerepresenteerd en de betekenis die de

23 H. de Mare en A. Vos, inleiding in: Idem ed., *Urban rituals in Italy and The Netherlands. Historical contrasts in the use of public space, architecture and the urban environment* (Assen 1993) 5-25; H. de Mare, 'The domestic boundary as ritual area in seventeenth-century Holland' in: ibidem, 108-131; A. Reijndorp, 'No slaughterhouse without a fair. The anti-structure of a Dutch city', in: Ibidem, 144-160. Andere contribuanten waren o.a. Peter Burke en Anton Blok. Voor de bijdrage van Willem Frijhoff zie hieronder.

symbolische representaties van de 'torenstad' op middeleeuwse stempels tot en met moderne logo's hadden gehad voor de stad als artefact en als gemeenschap. In dialoog met architectuurhistorici rond De Mare/Vos en Taverne/Wagenaar stelde hij voor om vragen naar de identiteit van een stad te benaderen in termen van een wisselwerking tussen actuele en historisch overgeleverde beelden, die niet alleen verankerd waren in de morfologie en het stadsbeeld, maar ook in de collectieve herinneringen aan de rituele gebruiken waarmee bewoners de stad door de tijd heen in hun dagelijks leven hadden toege-eigend. Zo bracht hij de hierboven genoemde vragen naar de beleving van de stad tot een fraaie synthese, om vervolgens een brug te slaan naar de geschiedschrijving van de stad als centrale plaats en als artefact. Stadsgeschiedenis, zo zette hij uiteen, diende gericht te zijn op de 'wisselwerking tussen de ruimtelijke ordening van de stad en de sociale praktijken, beide in de geschiedenis tot stand gebracht en over en weer van invloed op elkaar; anderzijds de wisselwerking tussen de stad en de anderen, tussen binnen en buiten, de stad en haar rivalen, het beeld van de stad dat de stadsbewoners of de buitenstaanders zich vormen en de manier waarop nieuwkomers daarmee omgaan.'²⁴

Recente ontwikkelingen

In de loop van de jaren 1990 ontwikkelde stadsgeschiedenis zich met name in Engeland en Amerika tot een van de meest vernieuwende terreinen van het historische onderzoek. De belangrijkste motor hierachter was, naar analogie van de bekende 'linguistic turn' en 'cultural turn', de zogenaamde 'spatial turn' in de geesteswetenschappen en sociale wetenschappen.²⁵ In diverse disciplines groeide het inzicht dat tal van sociale processen – en

24 W.Th.M. Frijhoff e.a. ed., *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989); idem, 'Ritual action and city history. Haarlem, Amsterdam and Hasselt' in: De Mare en Vos ed., *Urban rituals in Italy and The Netherlands*, 93-106; idem, 'De stad en haar geheugen', in: Sjoerd Cusveller ed., *Stad! De stad en haar identiteit* (Hoogezand 1994) 29-57; idem, 'Identiteit verteld: beelden uit Rotterdams geschiedenis' in: *Rotterdams jaarboekje*, 10^e reeks (1996) 279-301. Vgl. H. Pley, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen de middeleeuwen en de moderne tijd* (Amsterdam 1988); P. te Boekhorst e.a. ed., *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850. Een historisch-geografisch perspectief* (Meppel en Heerlen 1992).

25 S. Gunn, 'The spatial turn. Changing histories of space and place' in: S. Gunn en R.J. Morris ed., *Identities in space. Contested terrains in the western city since 1850* (Aldershot 2001) 1-14.

met name de ontwikkeling van klasse-, sekse- en etnische verhoudingen die steeds meer in termen van culturele constructies en identiteit werden benaderd – aanzienlijk beter te begrijpen zijn wanneer wordt onderzocht hoe mensen zich in ruimtelijke zin ten opzichte van elkaar positioneren, niet alleen in wonen en werken, maar ook in de besteding van vrije tijd. Vooral onderzoekers vanuit vrouwenstudies of genderstudies brachten in de historische wereld een conceptuele omslag teweeg door in hun onderzoek naar de scheiding tussen de ‘mannelijke’ publieke ruimte en de ‘vrouwelijke’ private ruimte te laten zien hoezeer conflicten over vormgeving, beeldvorming en toe-eigening van ruimte een fundamentele rol spelen in de bevestiging en verandering van sociale ongelijkheid.²⁶ Samen met de doorbraak van vrijetijd- en consumptiegeschiedenis, de geschiedenis van media en visuele cultuur alsook de politieke cultuur – en gevoed door eigentijdse fascinaties voor westerse steden als ‘pretsteden’ én als knooppunten van maatschappelijke conflicten – werd stadsgeschiedenis in toenemende mate herkend als een open, interdisciplinair onderzoeksveld waar dit soort vragen in samenhang kon worden bestudeerd, en samen met vragen naar de identiteit en de representatie van de stad een nieuwe impuls kon geven aan oudere thema’s als migratie, gezondheidszorg, stedelijke politiek of publieke werken. In de internationale gedachtenwisseling die rond dit soort vragen op gang kwam speelde de European Association of Urban Historians, opgericht in 1992, als organisator van grootschalige tweejaarlijkse congressen een belangrijke rol.²⁷

Het Nederlandse historische onderzoek loopt in deze ontwikkelingen niet voorop. Toch zijn vraagstukken over de beleving van de stad in de laatste paar jaar ook hier meer op de voorgrond komen te staan. In de golf van nieuwe, monumentale ‘stadsbiografieën’ die recentelijk in opdracht

26 Een invloedrijke studie was hierbij J.R. Walkowitz, *City of dreadful delight. Narratives of sexual danger in Later Victorian London* (Londen 1992).

27 Zie o.a. R. Rodger ed., *European urban history. Prospect and retrospect* (Leicester en Londen 1993); idem, *A consolidated bibliography of urban history* (Aldershot 1996) en met name de artikelen, recensies en congresverslagen in het Engels geörienteerde tijdschrift *Urban history* (een voortzetting van het *Urban history yearbook* sinds 1992) en het Amerikaans geörienteerde *Journal of urban history* (sinds 1974). Voor actuele ontwikkelingen zie de discussielijst van H-Urban (<http://www2h-net.msu.edu/~urban/>), de website van het Centre for Urban History in Leicester (www.le.ac.uk/~urban) en de wisselende websites van de European Association of Urban Historians die elke twee jaar een internationaal congres organiseert (te vinden via www.le.ac.uk/~urban).

van diverse gemeenten zijn verschenen – onder andere van Dordrecht, Den Bosch, Leeuwarden en Rotterdam – komt de vraag naar de representatie en identiteit van de stad herhaaldelijk terug, hier en daar zelfs als een centraal ordeningsprincipe. De invloed van Frijhoff, die onder meer samen met Kooij optrad als redacteur van de geschiedenis van Dordrecht, is hierin onmiskenbaar. Naast economische en sociale standaardthema's wordt in deze stadsgeschiedenissen steeds meer aandacht geschonken aan politiek en vormen van 'hoge' en 'lage' cultuur, alsook aan de stad als artefact, en nu en dan aan sociale praktijken in de openbare ruimte. Zoals Kooij recentelijk heeft beschreven, geven deze integrale stadsgeschiedenissen verschillende, meer en minder geslaagde, antwoorden op de vraag hoe men economische, sociale, politieke en culturele ontwikkelingen in het verleden in samenhang kan beschrijven, en de verschillende invullingen die men daarbij aan het begrip ruimte kan geven. Daarmee is het schrijven van dit soort stadsgeschiedenissen, in plaats van de invul oefening waarvoor het wel eens worden gehouden, inderdaad een grote intellectuele uitdaging geworden.²⁸

Ook in diverse themanummers van tijdschriften zijn in de laatste drie jaar vanuit de beleving van de stad nieuwe vragen opgeworpen. In een themanummer van *Tijdschrift voor mediageschiedenis* werd bijvoorbeeld de vraag gesteld hoe kranten en filmjournaals tussen 1800 en 1940 de stad, als artefact en als samenleving, representeerden, en op welke manier media

- 28 Kooij, 'Het format van de stad'. Zie M. Duijghuisen en P. Klep *Geschiedenis van Breda. Hoofdpijnen en accenten 1795-1960* (Breda 1990); G.F. Ree-Scholten e.a., *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995); J. van Herwaarden e.a. ed., *Geschiedenis van Dordrecht*, 3 dln. (Hilversum 1996-2000); A. Vos e.a. ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle 1997); R. Kunst e.a. ed., *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999); A. van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999); P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000); R.E. de Bruin e.a. ed., *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000); H. Gras e.a. ed., *geschiedenis van Assen* (Assen 2000); R.C.J. van Maanen e.a. ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, 4 dln. (Leiden 2003-); M. Duijvendak en B. de Vries ed., *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw* (Assen 2003). In voorbereiding zijn stadsgeschiedenissen van Arnhem, Zwolle, Den Haag (vier delen) en Amsterdam (vijf delen). Zie ook M. Bakker e.a. ed., *Amsterdam in de tweede gouden eeuw* (Amsterdam 2000). Een spectaculaire vernieuwing in de cultuurgeschiedschrijving van de stad, geschreven vanuit specifieke plaatsen in de stad als symbolische en materiele knooppunten van de culturele infrastructuur, biedt M. Halbertsma en P. van Ulzen ed., *Interbellum Rotterdam. Kunst en cultuur, 1918-1940* (Rotterdam 2001).

daarmee bijdroegen aan de politieke, economische, ruimtelijke, culturele en sociale veranderingsprocessen die zich in deze steden voltrokken.²⁹ Het themanummer 'Sekse en de city' van het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* bood voor het eerst in Nederland een overzicht van verschillende manieren waarop men op basis van kranten en archieven, maar ook op basis van beeldende kunst en literatuur, inzicht kan verkrijgen in de betekenis van stedelijke ruimte voor de vormgeving van sekseverhoudingen in het verleden.³⁰ Een themanummer van *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* exploreerde nieuwe wegen om migratie- en stadsgeschiedenis te integreren, waarbij oude en nieuwe paradigma's van de stad als centrale plaats en de beleving van de stad kunnen worden verbonden.³¹ Hoe de beleving van stedelijke ruimte nieuw leven in oude thema's kan blazen, bleek ten slotte ook uit enkele artikelen en monografieën, waaronder het mooie boek van Dennis Bos over de vroege socialisten in Amsterdam.³²

Van 'koopstad' tot 'moderne city'

In dit themanummer van *Groniek* wordt op basis van recent en nieuw onderzoek de vraag opgeworpen naar de manier waarop steden als Rotterdam, Amsterdam en Haarlem op verschillende momenten in het verleden zijn gerepresenteerd, door wie en vanuit welke drijfveren deze beelden – van 'koopstad', 'cultuurstad', 'de monumentale en schilderachtige stad', 'wereldstad' tot 'moderne city' – zijn geconstrueerd en voortdurend bevestigd, en

29 'De stad in het nieuws', themanummer van *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* (TMG) 4 (2001) 2, 3-155. Met bijdragen van R. Aerts, J.H. Furnée, F. van Vree, M. Broersma, A. van der Velden, T. de Vries en H. Wijffes.

30 B. Henkes e.a. red., *Sekse en de city. Vrouwen en de stad in de lange negentiende eeuw. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 22 (Amsterdam 2002) 5-155. Zie hierin P. van de Laar, 'Stadshistorici en het genderperspectief. Een inleiding op het thema vrouwen en de stad', 11-27, en bijdragen van J.H. Furnée, M. Wilke, J. Klok, B. de Vries en L. Bervoets.

31 'Op weg naar de stad. Over de integratie van migratie- en stadsgeschiedenis', themanummer van *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (TvSG) 26 (2000) 4, 237-362. Met bijdragen van L. Lucassen, W. Willems, P. Kooij, P. van de Laar, A. Cottaar, M. Schrovers, R. van der Woude, F. Suurenbroek, G. Mak.

32 J.H. Furnée, 'Beschaafd vertier. Standen, sekse en de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890', TvSG 27 (2001) 1-32; D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001); P.J. Magry, *Teedere quaesties. Religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in negentiende-eeuws Nederland* (Hilversum 2000).

welke betekenis we aan deze beelden kunnen toekennen als het gaat om de verklaring van de politieke, economische, sociale, culturele, en ruimtelijke ontwikkeling van de genoemde steden. Hoewel de artikelen op het eerste gezicht vrij uiteenlopende thema's behandelen, vormen ze samen toch een fascinerend verhaal.

Paul van de Laar beschrijft in zijn artikel hoe de oude Rotterdamse koopmanselite in het midden van de negentiende eeuw tegen beter weten in, maar duidelijk vanuit hun eigen zakelijke en sociale belangen, de stad representeerde én bestuurde als een koopmansstad: een stad wier welvaart gebaseerd was op de stapelhandel en die gekenmerkt werd door een fraai stadsbeeld van kades met trotse zeilschepen voor de deur en een rijk cultureel leven waarmee ze de hoofdstad naar de kroon kon steken. De strijd om de modernisering van Rotterdam tot een havenstad, die het moest hebben van de doorvoerhandel naar het Duitse achterland, was, zoals Van de Laar beschrijft, in belangrijke mate een strijd om de beeldvorming van de stad, een strijd waaraan de pers een belangrijke bijdrage leverde. Van de Laar laat in zijn artikel zien hoe het economisch-geografische primaat waarop de vroege stadshistorici zich baseerden, op een vruchtbare manier kan worden vervangen door het primaat van beeldvorming, politiek en sociale verhoudingen, zonder echter de meerwaarde van de oude inzichten in de logistieke ruimte van de stad los te laten.³³

Pim Kooij betreedt in zijn bijdrage voor het eerst het onderzoeksterrein van de beeldvorming van de stad.³⁴ Hij constateert dat rond 1900 bestuurders en toeristenbureau's van een groot aantal steden – behalve Rotterdam! – hun stad primair representeerden als een stad van consumptie: een fraaie stad, rijk aan cultuur, waar het prettig was om te wonen en die aangenaam was om te bezoeken, maar die ook bedrijven een aantrekkelijke vestigingsplaats kon bieden. Deze beelden van de stad vormden een duidelijke breuk met de beeldtradities die sinds de vroegmoderne tijd in reisverslagen en plaatsbeschrijvingen waren gecultiveerd en die de stad juist als centrum van productie verbeeldden. In de negentiende eeuw gold: hoe meer rokende fabrieksschoorstenen en drukke markten en havens, hoe liever. Kooij verklaart deze omslag rond 1900 uit de industrialiseringsgolf die vanaf het eind van de negentiende eeuw de waardering van de inmiddels alomtegenwoordige

33 Zie ook: Van de Laar, *Stad van formaat* en idem, *Veranderingen in het geschiedbeeld van de koopstad Rotterdam* (Oratie Erasmus Universiteit Rotterdam 1998).

34 Eerder schreef hij reeds over de representatie van het landschap. Zie: P. Kooij, *Mythen van de groene ruimte* (Oratie Landbouwuniversiteit Wageningen 1999).

fabrieken danig veranderde en gemeenten dwong hun stad op een nieuwe manier 'in de markt' te zetten om hun belastingopbrengsten van welgestelde bewoners niet in gevaar te brengen.

Michiel Wagenaar beschrijft hoe stadsbesturen in onder meer Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw naar manieren zochten om hun snel groeiende steden van de problemen van overbevolking, verkeersopstoppingen en epidemieën te verlossen. De radicale oplossing van baron Haussmann, die half Parijs had gesloopt en het stadscentrum met fraaie boulevards in een ideale woonstad voor de gegoede burgerij had getransformeerd, werd overal in Europa gretig omarmd. In Amsterdam was dit vanwege de bestaande onteigeningswetgeving juridisch niet mogelijk. Wagenaar laat in zijn artikel zien dat deze wetgeving niet alleen werd gehandhaafd vanuit de dominante liberale ideologie over de verhouding tussen de staat en de burgers, maar óók omdat Amsterdam in deze jaren door buitenlandse reizigers en Amsterdamse architecten als Berlage werd geroemd werd als een stad die haar charme en identiteit ontleende aan haar 'schilderachtigheid'. Door de monumentale esthetiek van Haussmann dreigde de stad haar aantrekkelijkheid voor bewoners en toeristen te verliezen. Deze situatie veranderde rond 1900 toen de uitwassen van de industrialiseringsgolf en de liberale bouwmarkt een politiek draagvlak creëerde om de bestaande wetgeving drastisch te herzien. De monumentale en tegelijkertijd schilderachtige esthetiek van Berlages stadsuitbreiding in Amsterdam-Zuid was hiervan het directe gevolg.³⁵

Waar Amsterdam koos voor de handhaving van de schilderachtige esthetiek in het moderne stadsbeeld, koos Rotterdam ronduit voor een monumentale aanpak. Andre van der Velden beschrijft in zijn artikel dat het Rotterdamse stadsbestuur voor de Eerste Wereldoorlog ambitieuze plannen ontvouwde om de stad in een heuse 'wereldstad' te transformeren. De Coolsingel zou met een monumentaal stadhuis, hoofdpstkantoor en beursgebouw het symbool bij uitstek worden van Rotterdam als moderne metropool wier welvaart berustte op de haven, de financiële handel en het sterke stadsbestuur. Toen de gemeente door de oorlog geen geld had om de plannen uit te voeren, namen ondernemers uit het amusementsbedrijf het stokje over. Van der Velden beschrijft op beeldende wijze hoe Tuschinsky met zijn Amerikaanse films in zijn luxeuze bioscopen het massapubliek

35 Zie hiervoor ook de vernieuwende studie van M. Wagenaar, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden* (Bussum 1998).

uitnodigde zich een groep kosmopolitische wereldburgers te wanen. De uitbater van café-dancing *Pschorr* en de ondernemers van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* speelden behendig in op de virtuele wereld die de bioscopen in het leven van Rotterdammers introduceerden en ensceneerden hun etablissement en zelfs de openbare ruimte als een podium waarop Rotterdammers niet alleen als filmpubliek, maar ook als filmsterren de stad naar hun ideaalbeelden konden herscheppen. Van der Velden opent zo een verrassend nieuw perspectief op de Nederlandse stadsgeschiedenis waarin beeld en beleving van de stad hecht verweven raken.³⁶

Toen Rotterdam was gebombardeerd en het modernisme na de oorlog hoogtij vierde, keken sommige Amsterdammers met een fikse portie naijver toe. Cordula Rooijendijk beschrijft in haar artikel hoe hoofdcommissaris van politie Kaasjager in 1954 voorstelde om naar goed modernistisch gebruik een groot aantal grachten te dempen en door te breken, en zelfs de Jordaan plat te slaan, om de stad eens flink van de nodige autowegen en parkeerplaatsen te voorzien. Zij biedt in de stedenbouwgeschiedschrijving een nieuwe benadering door zich niet alleen te richten op de plannenmakers, de bestuurders en de architecten, maar ook de reacties te onderzoeken die dit voorstel losmaakte onder de gebruikers van de stad. Uit cartoons en ingezonden stukken in de krant blijkt opnieuw dat hier een strijd werd geleverd om het beeld van de stad: moest Amsterdam worden bestuurd en ruimtelijk vormgegeven als een 'moderne city' die alle ruimte schiep aan economische groei, of als een historische stad waar het aangenaam wonen en winkelen was en waar toeristen graag zouden blijven komen? Opnieuw wordt hier duidelijk hoezeer de beeldvorming van de stad steeds rechtstreeks verbonden is met economie en politiek (en sociale verhoudingen) en hoezeer media in de vormgeving van de stad – direct en indirect – hierin dikwijls een cruciale rol vervullen.

Balans

Stadsgeschiedenis, zo maakt ook dit themanummer duidelijk, is een breed en levendig onderzoeksterrein waar wetenschappers van uiteenlopende disciplines elkaar kunnen ontmoeten en inspireren. Dit gegeven heeft recentelijk ook erkenning gekregen in de beslissing van de Nederlandse Organisatie

36 A. van der Velden, 'Het Hofplein en de illusie van een wereldstad', in: Halbertsma en Van Ulzen ed., *Interbellum Rotterdam*, 93-146.

voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) om onder de titel 'Urbanisatie en stedelijke cultuur' een breed interdisciplinair onderzoeksprogramma te starten waarin deze intellectuele uitwisseling verder kan worden uitgebouwd. Na een eerste voorbereidende notitie schreven Ed Taverne, de Nijmeegse geschiedtheoreticus Harry Jansen en de Amsterdamse hoogleraar literatuurwetenschap Joep Leersen in maart 2003 de verkennende notitie 'Stadsruimte. Diversiteit en samenhang in de stedengeschiedenis van Nederland'. In deze notitie inventariseerden zij het bestaande onderzoek en formuleerden zij theoretische en concrete voorstellen om het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse stad vanaf de middeleeuwen in de toekomst verder vorm te geven. Vanuit de concepten *urbs*, *civitas* en *topos* – de stad als artefact, als verzameling van economische, sociale, politieke en culturele activiteiten, en als beeld – definieerden zij de opdracht van de stadsgeschiedenis als 'de geschiedenis van de interactie tussen de gebouwde en niet-bebouwde omgeving, grondgebruik, sociaal-cultureel gedrag en artistieke receptie en representatie'.³⁷

De verkenning plaatst, ondanks enkele tekortkomingen zoals de complete negatie van het genderperspectief, het streven om nieuwe wegen in de stadsgeschiedenis in te slaan en nieuwe vormen van integratie te verwezenlijken hoog op de agenda. De bijdragen in deze *Groniek* laten zien hoezeer het onderzoek naar de beeldvorming van de stad een schakel kan vormen tussen sociaal-economisch geörienteerde stadshistorici, stedenbouwhistorici, cultuurhistorici, maar ook andere geestes- en sociale wetenschappers. Het lijkt vruchtbaar om behalve de rol van stadsbewoners in het publieke debat over de ruimtelijke ordening, die Rooijendijk beschrijft, in de toekomst meer te aandacht schenken aan de wijze waarop bewoners en bezoekers stedelijke ruimte in hun dagelijks leven gebruiken en van betekenis voorzien. Anders dan in het internationale stadshistorische onderzoek momenteel vaak gebeurt, is het daarbij zaak om niet door te slaan in theoretisch doorwrochte microgeschiedenissen die nagenoeg los staan van hun specifieke context, maar juist zoveel mogelijk de brug te blijven slaan naar de verworvenheden van de structuralistische benadering waarmee het stadshistorische onderzoek in Nederland is opgegroeid.

37 E. Taverne, H.S.J. Janssen en J. Leersen, 'Stadsruimte. Diversiteit en samenhang in de stedengeschiedenis van Nederland.' Notitie ter voorbereiding van het NWO programma 'Urbanisatie en stedelijke cultuur', 3. De notitie is verkrijgbaar bij NWO. Voor nieuwe ontwikkelingen zie www.nwo.nl/gw.

Athena's Boekhandel

Oude Kijk in 't Jatstraat 42
9712 EL Groningen

telefoon (050) 312 55 93
telefax (050) 313 50 32

email: info@athenas.nl
internet: www.athenas.nl

Een boekhandel die alle andere genres bestelt in binnen- en buitenland.

Een boekhandel met een uitgebreide collectie boeken op het gebied van kunst, literatuur en muziek.

Een boekhandel die tijd en ruimte geeft voor lezingen, concerten en andere activiteiten.

U kunt uw bestellingen ook emailen.

- Letteren
- Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen
- Wijsbegeerte

EEN GESPECIALISEERDE, ZELFSTANDIGE BOEKHANDEL VOOR ALLE BOEKEN VOOR DE STUDIERICHTINGEN AAN DE FACULTEIT

Athena's Boekhandel

BELGISCH CAFE

De Pintelier

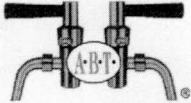

ANNO 1997

Kleine Kromme Elleboog 9
9712 BS Groningen
tel 050-3185100

www.pintelier.nl

info@pintelier.nl

Lid alliantie van biertapperijen

Lid genever-genootschap